

ЭРТОШ-ДЎЛАНА МОЗОР-ҚЎРҒОНЛАРИНИНГ ЗООМОРФ ДАСТАЛИ КУЛОЛЧИЛИК БУЮМЛАРИ

Бехзод ИСАБЕКОВ

Тарих фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори

Миллий архелогия маркази

Тошкент, Ўзбекистон

ibehzod5916006@gmail.com

Аннотация

Мақолада Оҳангарон водийсининг юқори қисмидаги Қовунчи маданиятига тегишли Эртош–Дўлана мазор-қўрғонларидан топилган зооморф дастали кулолчилик буюмлари ҳақида маълумотлар берилган. Шунингдек қадимда энг кўп тарқалган “қўчқор ва от” култи ўрганилиб илмий таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: Эртош–Дўлана, мазор-қўрғонлар, қўра, қўчқор, балдоғ, Қовунчи, зооморф, катакомба, ангоб, от.

ГОНЧАРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ С ЗООМОРФНЫМИ РУЧКАМИ ИЗ МОГИЛЬНИКА ЭРТОШ-ДУЛАНА

Бекзод ИСАБЕКОВ

Доктор философии (PhD) по историческим наукам

Национальный центр археологии

Ташкент, Узбекистан

ibehzod5916006@gmail.com

Аннотация

В статье приводятся сведения о гончарных изделиях с зооморфными ручками из могильника Эртош-Дулана, относящихся к культуре Ковунчи верхней части Ахангаранской долины. Вместе с тем, изучается и анализируется культ «барана и лошади», широко распространенного в древности,

Ключевые слова: Эртош-Дулана, мазары-курганы, загон, баран, серьга, Ковунчи, зооморф, катакомба, ангоб, лошадь.

Оҳангарон водийси Тошкент воҳасидаги турли хил археологик ёдгорликларга бой ҳудудлардан бири ҳисобланади. Бу ўлканинг қадимги чорвадорлар маданиятини ўрганишда дафн маросимлари муҳим аҳамият касб этади. Илк ўрта асрлар даври чорвадор қабилалари ҳаётида ўтроқлашиш жараёнлари жадал кечган. Ушбу янги очилган археологик ёдгорликда олиб борилган кенг қамровли археологик тадқиқот натижалари Юқори Оҳангарон хавзасининг ҳудудий, иқтисодий-хўжалик, этномаданий ва диний-

мафкуравий ўзлаштирилиши, кулолчилик буюмлари минтақа чорвадорларининг ўтроқлашиш жараёнлари ва моддий маданиятини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Эртош–Дўлана қабристони “Ангрен–Қўқон” автомагистрал йўлининг 26-километрида Чатқол тизмаси дараларидан оқиб тушган Эртошсой ўрта хавзасининг чап соҳил бағрида 41.184434° шимолий кенглик, 70.308826° шарқий узунликда жойлашган.

Ушбу ёдгорлик Чатқол тизмаси ёнбағрида эгаллаган боғларни суғориш вақтида чўкмалар хосил қилиши натижасида топилди. Ушбу чўкмалар очиб ўрганилгач, ер сатхидан 4 метр чуқурликда ашёвий далилларга бой қабрлар борлиги аниқланди. Қабрлардан топилган археологик ашёвий далиллар, Қовунчи маданиятига мансуб эканлиги маълум бўлди [10]. Шундан сўнг қадимги ёдгорликда археологик қазилмалар ўтказилди.

Қабристон соз тупроқли қияли майдонда жойлашган бўлиб, унинг майдони 1 гектарга тенг. Қабристон ҳудудидан икки тарихий даврга оид бир нечта қабрлар топилди. Траншеянинг энг пастки горизонтдан Қовунчи маданиятига тегишли катакомба қабрлар, юқори қисмидан ўрта асрлар даврига тегишли қабрлар очиб ўрганилди [10]. Қазилмалар натижасида Эртош–Дўлана ёдгорлигидан ҳаммаси бўлиб еттита қабр очилди. Ўрганиш натижасида топилган мазор-қўрғонлар катакомба шаклида бўлиб, уларга қисқа тор йўлак (дромос) орқали кирилган.

Ушбу қабрлардан топилган скелетлар ва ашёвий далилларнинг илмий таҳлилига кўра, бу қабрни оилавий хилхона бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Эртош–Дўлана мазор-қўрғонлари моддий манбаларга бой бўлиб, уларнинг асосий қисмини зеб-зийнат буюмлари, кулолчилик идишлари, металлдан ишланган қурооллар ташкил этади. Топилган моддий ашёлар ушбу ҳудудда яшаган қадимги туб аҳолининг ҳаётлик давридаги ижтимоий-иқтисодий аҳолини ҳам белгилаб беради. Уй-рўзғор буюмлари орасида сопол идишлар кўпчиликти ташкил этади. Мазор-қўрғонлардан топилган

кулолчилик буюмларининг барчаси қўлда ясалган бўлиб, улар асосан жасаднинг бош ва оёқ тамонига қўйилган.

Эртош–Дўлана мозор–қўрғонларидан жами 43 дона кулолчилик буюмлари топилди. Кулолчилик буюмларни асосан кўза, хурмача, қозон, коса, кружка каби идишлар ташкил этади. Улар орасида зооморф дастали кружкалар 9 дона бўлиб сопол идишларнинг 38% ни ташкил этади.

Куружка (ёғлоғи). Уларнинг бўйлари 11–14 см., оғзиларининг диаметри 8,5–10 см.ни ташкил этади. Бу куружкларнинг ясашишига ва тузилшига кўра қуйидаги типларга ажратилди: биринчиси, бўйин қисми цилиндр шаклида, гардиши тик, иккинчиси, куружканинг бўғзи калта, қорин қисми айлана шаклида ишланган.

1. Бўйин қисми цилиндр шаклида гардиши тик, 9 та ноксимон куружка. Қўлда нафис ясалган бўлиб, сиртига қизғиш ёки қора рангда ангоб берилган. Куружканинг бўйин қисми цилиндр шаклида, гардиши тик қорин қисми ноксимон шаклида ишланган. Баъзиларида елка айланаси бўйлаб чизиқча тортилган бўлса, баъзиларида эса параллел чизиқлар тортилган. Бўйин ва елка қисмини бирлаштирувчи дастаси вертикал жойлашган.

Идишларнинг баъзи бирларининг дастасида хайвон тасвири туширилган. Бешта куружканинг дастасига шохли қўчқор тасвири туширилган. Идишлар ясашиши, тузилиши, ранги жихатдан бир–бирига яқин (1.1–4,7-расм).

Куружкларнинг елка айланаси бўйлаб чизиқча тортилган. Оч қизғиш рангда ангоб берилган дастаси синган (1.6-расм).

Куружклар қўлда нафис ясалган бўлиб, сиртига қизғиш ёки қора рангда ангоб берилган. Куружканинг бўйин қисми цилиндр шаклида, гардиши тик, қорин қисми ноксимон шаклида ишланган. Бўйин ва елка қисмини бирлаштирувчи балдоғи вертикал жойлашган. Идишларнинг баъзи бирларининг дастасида хайвон тасвири туширилган. Баъзи идишларнинг дасталари синиб қолган (1.8-расм). Куружкларнинг дастасига аксарият қўчқор тасвири туширилган. Афсуски, идишларнинг бирида дастадаги

кўчқорнинг тумшуғи синиб қолган. Аммо унинг шохлари сақланиб қолган (1.9-расм). Куружкаларнинг яна бирининг ярим ҳалқа шаклида ясалган дастаси устига ўрнатилган от хайкалчасининг бир бўлаги синиб йўқолган. Даста устида фақат отнинг қулоқлари ва ёли сақланган (1.5-расм).

I минг йилликнинг биринчи ярмидан Тошкент воҳаси ва Ўрта Сирдарё учун жуда характерли, зооморф тутқичли сопол идишлар кўплаб ёдгорликларда учрайди [7]. Айнан Қовунчи маданияти кулолчилик идишлари ва буюмларида хайвон шакли туширилган фрагментлар кўплаб аниқланган. Бу хайвонлар орасида кўчқор шакли кўпроқ учрайди. Кўчқор қут-барака, куч-қудрат, бойлик ўлчови сифатида қабул қилинган. Кўчқорнинг бойлик унумдорлик (фаровонлик) билан боғлиқлиги ҳақида, шунга ўхшаш ғоялар олтин жун ҳақида юнон мифларида берилган [1]. Г.В. Григорьев эса кўчқор тасвирини қуёш белгилари билан боғлаш мумкин [2] дейди. Сопол идишларнинг баъзиларида кўчқорнинг алоҳида элементлари – боши, шохи акс эттирилган. Б.А.Литвинский буни Фарн (Фарн – бахт, омад маъносида) маъбудига топинч эътиқоди билан боғлаган [8]. Кўчқор Авестода худо Хварна (Фарна) – иноят, бойлик, шон-шухрат худосининг мужассамланишидан бири сифатида қабул қилинган [1]. Шохли кўчқор тасвири ёвузликнинг, бахтсизликнинг олдини олувчи химоя тумори сифатида ҳам хизмат қилган. Ҳозирги кунда юртимиздаги айрим жойларда кўчқорнинг, буқанинг бош чаноғини баланд жойларга илиб қўйиш одатлари кўзга ташланади.

Турли халқларда кўчқор билан боғлиқ эътиқодлар кенг тарқалган. Хусусан лезгинлар қўй жуни одамни қўрқмас қилади, қора қўйнинг мияси ақлни мустахкамлайди, кўз-кўриш, жигар ва юракка жасорат беради деб ҳисоблайдилар [4]. Шунингдек Мисрдаги қадимги фиръавн ибдатхонасидан 2000 мингдан ортиқ мўмиёланган қўйлар боши топилган, қўйлар милoddан аввалги 30-йилларга тўғри келади [17]. Қадим даврдан ҳозирги кунга қадар кўчқор энг кўп қурбонлик қилинадиган хайвонлардан бири саналади. Кўчқор ҳозирги кунда ҳам тўй ва маракаларда, Қурбон хайитларида энг кўп

қурбонлик қилинадиган хайвон саналади.

От тотеми билан боғлиқ қарашлар дунёнинг турли халқлари орасида кенг тарқалган. Турли афсона ва ривоятларда, археологик қазилмаларда от билан боғлиқ кўплаб маълумотларда ўз аксини топган. Ўрта Осиё худудида от култи билан боғлиқ кўмиш удумлари илк кўчманчилар даврига бориб тақалади. Қадимги турклар отни гапира оладиган ва уча оладиган жонзот деб тушунишган. Кундалик ҳаётда муҳим ўрин эгаллаган от, кейинчалик муқаддас топинчга айланган [11].

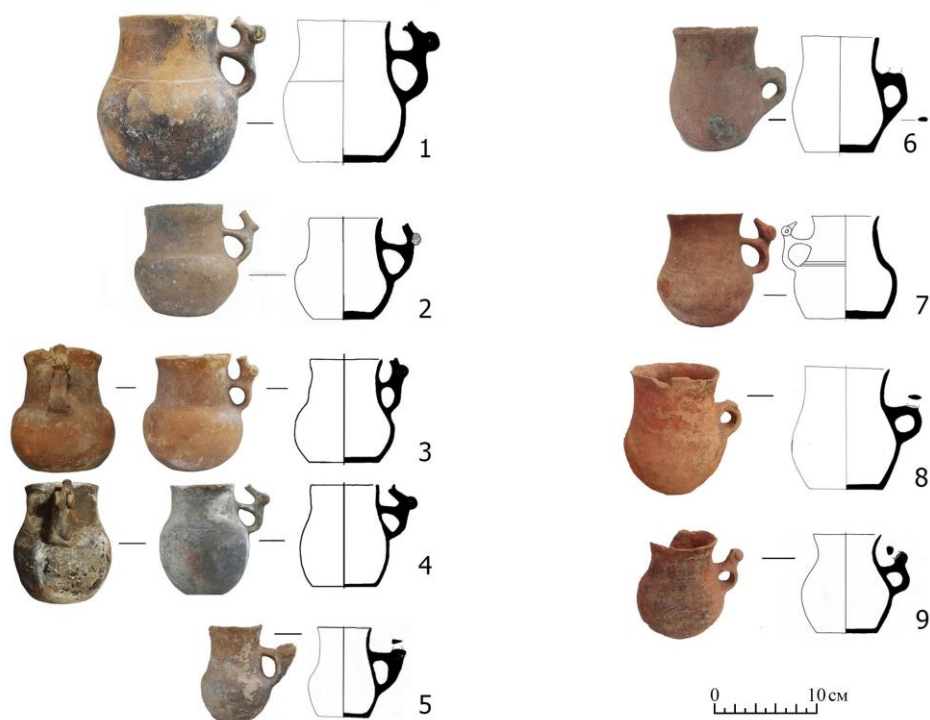
Маълумки, от бир қатор Авесто худолари (Митра) тимсоли бўлган. Турли халқларнинг кўплаб диний эътиқодларида от қуёш ёки уруш худоси билан бўлган. Туркий мифологияда отга катта аҳамият берилган. От ҳам эгасининг ҳимоячиси ва қўриқчиси вазифасини бажарган [1]. Шу билан бирга, диний ғояларда от кўпинча ўликлар ва тириклар дунёси ўртасида воситачи бўлиб хизмат қилади деб ўйлашганлар. Қадимги массагетлар ҳам энг буюк ва энг тезкор худо – Қуёшга, “энг тезкор хайвон” – отни қурбонлик қилганлар [5].

Дасталарида от ёки итнинг боши тасвирланган кўплаб зооморф идишлар (Унгурли-асар, Томпак-асар, Кара-асар) учрайди. Зооморф дастали идишлар милодий II асрларда Сарматлар маданиятида Шимолий Кавказ, Қирим, Қуйи Волга бўйларида кенг тарқалган [13]. Бу идиш айнан юқоридаги маданиятларнинг ушбу худудларда таъсир доирасини ҳам кўрсатади. Бугунги кунда ҳам отдан халқимиз вафо, садоқат рамзи, шу билан бирга асосий иш кучи ва транспорт сифатида фойдаланиб келмоқда.

М.И.Филанович фикрича, Қовунчи маданиятининг ўзига хослиги шундаки, сопол идиш дасталарида хайвон шакли туширилган идишлар жуда кенг тарқалган [16]. Бундай шаклли зооморф дастали идишлар Тошкент воҳасида [3], Фарғона водийсида [8], Қозоғистон [9], Тожикистон [7], Уструшона [14], Сўғд [15] худудларидан кўплаб топилган. Левинага кўра, Қовунчи сополларида хайвон шакли туширилган идишлар тотемлар вазифасини ҳам бажарган ҳамда бундай кўзалар Қовунчи маданиятининг II

босқичида кенг тарқалганини такидлайди [9]. Диний-маданий ҳаётда оташпарастликнинг ғоявий устунлиги кўзга ташлансада, аммо диний бағрикенглик Сирдарё ўрта ҳавзалари жамияти маънавий ҳаётида ўз ўрнига эга эди. Қовунчи маданияти моддий ва маънавий дунёсига қараганда туркий этник жамоаларга хос Тангри култи [12], тотемизм ва унинг от, қўчқор култи, сеҳр-жодуга ишониш кенг халқ оммаси орасида давом этар эди. Айнан бу ҳолатлар қуружкларда, сопол идишларда қисман бўлсада ўз аксини топган.

Юқори Оҳангарон ҳавзаси ҳудудий доирасида Қовунчи маданиятига тегишли қатор янги мазор-қўрғонларини кашф этилиши ва ўрганилиши туркий этник жамоаларнинг антик, айниқса, илк ўрта асрларда Оҳангарон водийсининг тоғли ҳудудларига жадал кириб келганлигидан далолат беради. Сопол буюмлар ичида зооморф дастали қуружклар алоҳида ажралиб туради. Бу қуружклар даврий жиҳатдан Қовунчи II маданиятини белгиловчи асосий характерга эга. Қулолчилик буюмларига ҳайвон шаклларининг берилиши сўнги антик ва илк ўрта асрларда тотемистик ғояларни акс эттириш билан биргаликда маълум бир ҳайвонларнинг ўзига хос хусусиятлари тезлик, чидамлилиқ, унумдорлик фойдалилик жиҳатларига ҳам асосланган. Айнан шундан келиб чиқиб қўчқор ва от култини муқаддас билишган ва эъзозлашган.

Расм 1. Эртош-Дўланадан топилган тутқичи ҳайвон шаклидаги қулолчилик буюмлари

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Богомолов Г.И. Зооморфные культы раннесредневекового Чача //O'zbekiston Arxeologiyasi, 2015. – №1 (10). – Б.33-46.
2. Григорьев Г.В. Келесская степь в археологическом отношении (к истории культуры древних саков) //Известия АН КазССР, Серия археология, в. 1, 1948. – С. 55
3. Григорьев Г. В. Келесская степь в археологическом отношении. – ИАН КазССР, 1948, № 46. Серия археологическая. Вып. 1, – С. 55 и след.
4. Гаджиев Г.А. Вераования лезгин, связанные с животными //Советская энциклопедия, 1987. – С. 118
5. Геродот. История в девяти книгах // Перевод, примечания Г.А.Стратановского. – Ленинград, 1972.
6. Иномов О.У., Исабеков Б.И. Илк Ўрта асрларда Тошкент вохасидаги архелогик маданиятларнинг ўзаро локализацияси // ЎЗМУ хабарлари, 2017. – №1/4.

7. Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фарн. – Душанбе, 1968.
8. Литвинский Б.А. Керамика из могильников Западной Ферганы. – Москва, 1973.
9. Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сырдарьив I тысячелетии н. э. – Москва, 1971.
10. Матякубов Х., Нормуродов Д., Исабеков Б., Исмаилов У. “Эртош-Дўлана” ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар, 2020. – № 12. – Б.153-163.
11. Murodaliyev R. Ot kul'ti va u bilan bog'liq O'zbekistondagi arxeologik topilmalar. //Multidisciplinary Scientific Journal. VOLUME 2 | ISSUE 6 | 2023. – Б. 9-14.
12. Отахўжаев А. Илк ўрта асрлардаги Чоч таракқиётига Суғднинг таъсири. //Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда: халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 94-98
13. Скалон К.М. Изображение животных на керамике сарматского периода. «Труды отдела первобытной культуры ГЭ». Т.1. – Ленинград, 1941. – 173 с.
14. Тошбоев Ф. Уструшона чорвадорларининг антик даврдаги маданияти. – Тошкент, 2014.
15. Тереножкин А. И. Согд и Чач. КСИИМК. – Вып. XXXIII. 1950. – С. 154.
16. Филанович М.И. Древняя и средневековая история Ташкента в археологических источниках. – Ташкент: Узбекистан, 2010. – С. 76-84
17. <https://www.tecnobreak.com/uz>